

Wisselwerking tussen natuurwetenschap en geloof: hermeneutiek als sleutel

KEES DE PATER & AB FLIPSE*

Essay review van: (1) Jitse M. van der Meer and Scott Mandelbrote (eds.), *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: Up to 1700* [Brill's Series in Church History 36] (Leiden and Boston: Brill 2008). 2 volumes, xvi + 770 pp., ISBN 978-90-04-17191-6. €199,00; en (2) Jitse M. van der Meer and Scott Mandelbrote (eds.), *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700-present* [Brill's Series in Church History 37] (Leiden and Boston: Brill 2008) 2 volumes, xviii + 606 pp., ISBN 978-90-04-17192-3. €199,00.

DEEL 1: Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: Up to 1700

Dit deel 36 van *Brill's Series in Church History* vormt – samen met deel 37 dat hierna wordt besproken – in hoofdlijnen de neerslag van een aan het Redeemer University College, Ontario, gehouden conferentie (2005) met als thema 'Interpreting Nature and Scripture: History of a Dialogue', ofwel, hoe hebben hermeneutiek en exegese van de Schrift – Tenach, Bijbel of Koran – en de interpretatie van de natuur elkaar in de loop van de geschiedenis wederzijds beïnvloed? De gemeenschappelijke hoofdtitel van beide seriedelen werd uiteindelijk *Nature and Scripture in the Abrahamic religions*, waarbij band 36 de periode 'up to 1700' behelst en band 37 het tijdvak '1700-present'. De *Studium*-lezer mag voor beide delen van de serie het begrip *Church History* flink oprekken: te midden van de vertegenwoordigers van kerk- en filosofie-geschiedenis vormen de wetenschapshistorici de grootste groep onder de auteurs.

Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: up to 1700 bevat 23 detailstudies, waarvan de eerste twee een inleidend karakter hebben. In hoofdstuk 1 wordt het thema van de conferentie ingeleid door de initiatiefnemer ervan, Jitse van der Meer van het Re-

deemer University College. Hij stelt terecht dat er over de verhouding geloof-wetenschap weliswaar heel wat geschreven is, maar dat er nog weinig onderzoek gedaan is naar de interactie tussen exegese van religieuze bronnen en interpretatiestijlen in de natuurfilosofie en -wetenschap. Het ligt dan ook voor de hand om te beginnen met de vraag hoe deze wisselwerking in het verleden plaatsvond. Deze publicatie wil daartoe een eerste aanzet geven. In het tweede inleidende hoofdstuk bespreekt Carlos Fraenkel het concept 'filosofische religie', waarin de historische vormen van religie worden geïnterpreteerd in filosofische termen.

Dan volgt deel I met drie hoofdstukken over de periode van 100-800. Pamela Bright behandelt aan de hand van de *Hexahèmera* van Basilius en andere kerkvaders de al vroeg ontstane overtuiging dat de Schrift en de natuur twee aparte openbaringen van God zijn. In de bijdrage van Paul Blowers over natuurbeschouwing en Bijbelinterpretatie in het patristische tijdvak komen we voor een deel dezelfde namen tegen. Kenneth J. Howell onderzoekt de commentaren op Genesis van Augustinus om de structuren van zijn denken over de scheppingsgeschiedenis te verhelderen.

Ook de periode 800-1450 krijgt drie hoofdstukken (Deel II). In de bijdragen van Charlotte Methuen en William E. Carroll wordt de relatie tussen interpretaties van de natuur en van de Schrift onder de loep genomen. Een sleutelfiguur is Thomas van Aquino, voor wie de kennis die door de rede is verworven door het geloof wordt gecompleteerd. Juist als exegeet en theoloog blijkt Thomas (natuur)filosoof te zijn. In het laatste opstel laat Robert G. Morrison aan de hand van een Korantekst zien dat de verschillen tussen de commentatoren gerelateerd kunnen worden aan de wijze waarop zij wetenschap en filosofie bij de uitleg betrekken.

De volgende negen artikelen die samen Deel III vormen, betreffen het tijdvak 1450-1700. Van der Meer en Richard J. Oosterhoff plaatsen kritische kanttekeningen bij de these van Peter Harrison dat de meer letterlijke interpretatie van Bijbelteksten die de hervormers voorstonden de voornaamste oorzaak was dat ook het denken in symbolische relaties inzake de natuur werd losgelaten, waardoor de belangrijkste hinderpaal voor het ontstaan van de moderne wetenschap werd weggenomen. Kenneth J. Howell bespreekt een breed spectrum van manieren waarop de Bijbel gebruikt werd in een natuurfiloso-

* Vrije Universiteit, Amsterdam, Faculteit der Exacte Wetenschappen. Afdeling Algemene Vorming.

fische context door astronomen, hermetisten en fysicotheologen. James J. Bono gaat in op de kwestie van kennisverwerving na de zondeval en het opheffen van de negatieve gevolgen van zondeval en spraakverwarring. Kathleen M. Crowther bespreekt de mozaïsche fysica van Levinus Lemnius en Francesco Valles; Eric Jorink behandelt het ontstaan van de radicale Bijbelkritiek aan de hand van het werk over pre-adamieten van Isaac la Peyrère en de kritiek van Isaac Vossius; Kerry V. Magruder richt de schijnwerper op zeventiende-eeuwse theorieën over de aarde, met Thomas Burnets *Sacred Theory of the Earth* als leidraad en Stephen D. Snobelen schrijft over Newtons accommoderende strategieën om Bijbelteksten te interpreteren. Aparte aandacht krijgen hermeneutische kwesties bij de Reformatoren, en bij vroegmoderne joodse filosofen in bijdragen van Peter Harrison en T.M. Rudavski.

Deel IV is gewijd aan de debatten over het copernicanisme en de Bijbelinterpretatie. Miguel A. Granada bespreekt de discussie tussen Tycho, Peucer en Rothmann over kosmologische vragen rond het heliocentrische stelsel en Rienk Vermij analyseert het latere debat hierover in de Nederlanden. Peter Barker laat zien hoe de protestanten Kepler en Melanchthon bijbelse argumenten tegen Copernicus beoordelen, terwijl Maurice A. Finocchiaro iets dergelijks doet voor Ingoli, Foscarini, Galilei en Campanella.

In een opstel van Volker R. Remmert wordt aandacht geschonken aan de relatie tussen Bijbel-exegese en de mathematische wetenschappen rond 1600 bij de jezuiten. Het ook voor de discussie over het copernicanisme belangrijke thema van de accommodatie wordt in het slothoofdstuk aan de orde gesteld door (opnieuw) Stephen D. Snobelen, maar het komt ook elders in dit themadeel ter sprake.

In 1992 was Van der Meer eveneens initiatiefnemer van een conferentie rond het thema geloof en wetenschap, waarbij 'geloof' toen stond voor het geheel van 'Christian religious beliefs'.¹ Ik herinner me nog dat een rooms-katholieke spreker in het protestantse milieu van het Redeemer College langdurig werd verwelkomd als een 'broeder in Christus'. Met jodendom en islam erbij is dat uiteraard niet mogelijk, zodat de broederschap nu tot Abraham herleid wordt: *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions*. In het bijbelboek Genesis is Abraham overigens vader van vele volken, maar niet van vele religies. Belangrijker is de vraag of de titelvlag de lading van de inhoud wel dekt: jodendom en islam zijn slechts mondjesmaat aanwezig.

Conform de tijdgeest ontbreekt het grote verhaal van eeuwige vijandschap of eeuwige vrede tussen religie en wetenschap. De bijdragen illustreren ieder en gezamenlijk de 'complexiteit' van de relatie geloof-wetenschap, zoals John Hedley Brooke deze omschrijft.

In dat verband rijst de vraag of er niet een paar overzichtsartikelen opgenomen hadden kunnen worden. Een exposé over het lezen van Genesis 1 door de eeuwen heen, een over de veelvuldig voorkomende overtuiging dat natuur en bijbel elkaar niet tegen (kunnen) spreken, en een studie over de ontwikkelingen in de exegese 'up to 1700' zouden misschien handvatten kunnen aanreiken om meer grip te krijgen op de historische relatie tussen geloof en wetenschap.

Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: up to 1700 bevat een groot aantal belangwekkende en doorwrochte studies. Bekende en onbekende thema's worden vanuit een nieuwe invalshoek bekeken en bieden heel wat aanknopingspunten voor verder onderzoek. Ik noemde hierboven al een paar mogelijkheden. Daarnaast noem ik nog de betekenis van de *Hëxahemera*. De gezamenlijke bibliografieën (bij elk hoofdstuk één) kunnen daarbij eveneens goede diensten bewijzen.

Kees de Pater

DEEL 2: Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700-present

Deze twee bundels vormen het vervolg op de in de vorige recensie besprokene. Dezelfde vraag – hoe de interpretatie van de Schrift (stijlen en methoden van hermeneutiek) en natuur (epistemologie) elkaar wederzijds hebben beïnvloed en hoe dit te begrijpen vanuit breder cultureel perspectief – staat nu centraal voor de periode vanaf ca. 1700. Op beide vlakken was er in deze periode veel gaande: enerzijds de verdere ontwikkeling en verbreiding van de historisch-kritische benadering van de Bijbel, anderzijds het ontstaan van biologische evolutietheorieën.

In het eerste hoofdstuk geeft Scott Mandelbrote een 'genealogie' van de ontwikkeling van Bijbelse hermeneutiek vanaf de vroegmoderne tijd tot aan ca. 1900, waaruit blijkt dat de wisselwerking met de natuurwetenschap buitengewoon complex was. In een tweede inleidend hoofdstuk, geeft William Yarchin meer achtergrondinformatie voor de erna komende hoofdstukken. Hierbij richt hij zich, net als Mandelbrote, vooral op de Anglo-Amerikaanse en Duitse

1. J.M. Van der Meer (ed.), *Facets of Faith and Science*, 4 vols. (Lanham 1996).

protestantse wereld. Hij laat zien hoe op de lange duur een benadering van de natuur ontstond waarin Bijbelgegevens geen rol meer speelden. Hoewel deze secularisatie van de natuurwetenschap door velen werd geaccepteerd, leidde dit eind negentiende eeuw niet tot één visie op de Bijbel. Sommigen beschouwden de boodschap van de Bijbel nu als louter geestelijk. Anderen grepen terug op het klassieke principe van accommodatie: God heeft zich in zijn Openbaring aangepast aan beperkte menselijke schrijvers en hoorders. Als reactie kwam in Amerikaanse, behoudend protestantse kring een Baconiaanse common-sensebenadering van de Bijbel op, die geen ruimte liet voor onafhankelijk interpreteren van de natuur.

In de volgende veertien hoofdstukken presenteren de auteurs casestudies van verschillende aard. Hoe de vraagstelling nieuw licht kan werpen op bekende kwesties, blijkt mooi uit twee hoofdstukken van Richard England, waarin hij respectievelijk christelijke evolutionisten en anti-evolutionisten bespreekt. Uit eerder onderzoek is al gebleken dat acceptatie of afwijzing van evolutie niet simpelweg te verbinden is met een liberale of conservatieve geloofsovertuiging. Waar David Livingstone religieuze reacties op Darwin vooral heeft verklaard vanuit de lokale context, betoogt England dat er wel degelijk algemene patronen zijn. Critici van de evolutietheorie in de Angelsaksische wereld deelden dezelfde epistemologische waarden: een inductieve, common-sensebenadering van natuur én Bijbel. Dit bracht uiteenlopende lieden als de anglo-katholiek Pusey, de Calvinistische theoloog Hodge, en de geoloog Dawson ertoe, het Darwinisme af te wijzen als 'onwetenschappelijk'. Christelijke theologen en natuurwetenschappers die de evolutietheorie wel accepteerden en daarbij hun geloofsovertuiging niet fundamenteel aanpasten, vonden deze bezwaren tegen het Darwinisme blijkbaar niet onoverkomelijk. De vraag hoe zij Bijbel en natuur interpreterden bleef in eerdere studies onderbelicht. England laat zien dat harmonie tussen geloof en wetenschap niet zozeer werd gezocht in wetenschappelijke en Bijbelse details, die immers veranderen of anders kunnen worden geïnterpreteerd, maar in een algemeen filosofisch kader. Een dergelijke filosofisch-theologische benadering zou dominant worden in het academisch debat over geloof en wetenschap in de twintigste eeuw.

Drie hoofdstukken gaan over Nederland, waarvan twee over de neocalvinisten (de in de Engelstalige wereld gangbare term voor de gereformeerde volgelingen van Abraham Kuyper). Zij ontwikkelden eind negentiende eeuw een geheel eigen visie op Bijbel, historie en natuur, en gingen met hun organisaties de

moderne wereld te lijf. Wetenschapshistoricus Rob Visser beschrijft, in een bewerking van een artikel dat in 1994 in *Gewina* verscheen, hoe het debat over de evolutietheorie in neocalvinistische kring in de jaren 1920 volledig vastliep, ondanks de relatief open houding van leiders als Kuyper en Bavinck rond 1900. Als verklaring wijst hij op de onwil van de tweede generatie theologen om kennis te nemen van de resultaten van de natuurwetenschap. De houding van deze theologen wordt door Visser niet nader geanalyseerd. Historicus George Harinck werpt meer licht op deze kwestie. Hij laat zien hoe de neocalvinistische visie ontstond als een reactie op de zogenaamde moderne theologie, maar daar tegelijkertijd veel mee gemeen had. Zowel de moderne als de neocalvinistische benadering bleken echter niet houdbaar in de culturele crisis na de Eerste Wereldoorlog, die gepaard ging met scepsis en twijfel over de mogelijkheid van kennis. Gereformeerde theologen bleven niettemin in negentiende-eeuwse categorieën denken en kwamen daardoor niet toe aan vernieuwing van de eigen traditie. Harinck laat hiermee fraai zien hoe discussies over hermeneutiek en epistemologie zijn ingebed in een bredere sociaal-culturele context.

Theoloog H.W. de Kniiff analyseert het debat over geloof en wetenschap in de Nederlandse Hervormde Kerk, dat enigszins is ondergesneeuwd door het gereformeerde verbale geweld. Na het doordringen van de theologie van Karl Barth in het interbellum, leek het onderwerp theologisch niet meer interessant. Na de Tweede Wereldoorlog bleek de Barthiaanse scheiding van geloof en wetenschap echter niet bevredigend en werd er een studietoelating ingesteld van theologen en natuurwetenschappers. De gesprekken in deze commissie resulteerden in de publicatie van twee bundels, *Geloof en Natuurwetenschap* (1965/67); theologisch nog steeds Barthiaans, maar de relatie tussen geloof en natuurwetenschap was nu wel geproblematiseerd. Deze boeken zijn van grote betekenis geweest voor veel kerkleden en werkten ook door aan de theologiefaculteiten, maar zijn waarschijnlijk 'te laat' gekomen, zo merkt De Kniiff op, om nog invloed te hebben op de natuurwetenschappelijke gemeenschap.

De verdere bijdragen bevatten studies over zeer uiteenlopende onderwerpen: de puritein Jonathan Edwards (Robert E. Brown), Cuviers gebruik van de Bijbel in de geologie (Jitse van der Meer), discussies over pre-adamieten en polygenese (G. Blair Nelson), protestantse reacties op Darwin in Duitsland (Bernhard Kleeberg), de hermeneutiek van hedendaagse creationisten (Edward B. Davis en Elizabeth Chmielewski), de erfzonde (J. Mathew Ashley), jodendom en moderne wetenschap (Menachem Fisch), 'weten-

Essay review

schappelijke exegeses' van de Koran (Marwa Elshakry), en de Russisch-orthodoxe benadering van de kwestie Bijbel-natuurwetenschap (Alexei V. Nesteruk).

Concluderend kan gezegd worden dat de specifieke vraagstelling van dit project zeker nieuwe perspectieven opent in de studie van de relatie geloof-wetenschap. Bekende discussies krijgen een extra dimensie, nieuwe terreinen worden verkend. Een moeilijkheid is dat (gelovige) natuurwetenschappers zich vaak niet expliciet rekenschap geven van hun hermeneutische principes. Bovendien werden in recenter tijden, door professionalisering, specialisten in beide disciplines steeds zeldzamer. Dit maakt het aantal mogelijke casestudies beperkt, zo merken de redacteurs op in de algemene inleiding,

wat noopt tot voorzichtigheid bij generalisaties. Waar Peter Harrison, bijvoorbeeld, betoogt dat het ontstaan van de moderne wetenschap in verband staat met de protestantse benadering van de Schrift (zie vorige recensie), lijkt een dergelijke omvattende these voor de moderne tijd lastiger te geven. Dit neemt niet weg dat de bundels overtuigend aantonen dat wetenschapsgeschiedenis, ook in deze periode, niet compleet is wanneer de wisselwerking met Bijbelse hermeneutiek buiten beschouwing wordt gelaten. Ze nodigen daarmee uit tot verder onderzoek in deze richting.

Ab Flipse